

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ
ՖՐԱՆՍԻԱ-ԹՈՒՐՔԻԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 1970-1980-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Քանալի բառեր՝ *ֆրանս-թուրքական հարաբերություններ, արտաքին հարաբերություններ, միջազգային կազմակերպություններ, խորհրդարան, կառավարություն, Սփյուռք, մամուլ, Եվրոպական տնտեսական համագործակցություն, Եվրոպական միություն, Եվրոպական ընտանիք, Հայոց ցեղասպանություն, դատապարտում, ճանաչման գործընթաց:*

1920-ական թթ. Եվրոպական պետությունները, այդ թվում Ֆրանսիան, ելնելով իրենց ռազմավարական շահերից, պետական քաղաքականության մակարդակով շրջանցել և լուռության են մատնել Հայոց ցեղասպանության փաստը: Այս թեմայի նկատմամբ հետաքրքրությունը Ֆրանսիայում վերստին աճել է միայն 1960-ական թվականների կեսերից՝ կապված Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի հետ: Ավելին՝ պաշտոնական Փարիզի դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության հարցի վերաբերյալ բացասաբար է անդրադարձել ֆրանս-թուրքական կապերի վրա:

Նախ, տեղեկացնենք, որ Թուրքիան 1959 թվականից ձգտում էր սերտ համագործակցային հարաբերություններ հաստատել նորաստեղծ Եվրոպական տնտեսական համագործակցություն (European Economic Community, այսուհետև՝ ԵՏՀ) կազմակերպության հետ: Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ Սառը պատերազմի ընթացքում Թուրքիան հարում էր արևմտյան պետություններին, սակայն ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում ջերմացում չէր գրանցվել: Ավելին՝ Ֆրանսիան արևմտյան այն պետությունների շարքին էր պատկանում, որը միշտ խոչընդոտել է Թուրքիայի Եվրոպա-

կան ընտանիք մտնելուն: Երկու պետությունների կողմից ժամանակ առ ժամանակ եղել են փորձեր հարաբերությունները ջերմացնելու ուղղությամբ, սակայն որոշ հարցերի շուրջ տարբեր դիրքորոշումներ ունենալու հետևանքով այդպես էլ արդյունքի չեն հասել: Հետագայում՝ ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում տարածայնությունները էլ ավելի են խորանում: Հատկապես պաշտոնական Անկարան անհանդուրժողականություն է ցուցաբերում ֆրանսիական իշխանությունների՝ Հայոց ցեղասպանության հարցում որդեգրած քաղաքականության նկատմամբ:

Ֆրանսիացիների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման գործընթացի մեկնարկը տրվել է դեռևս 1965 թ. ապրիլին, երբ հայ ժողովուրդը նշում էր Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցը: Մասնավորապես հարցը բարձրաձայնվեց ֆրանսիական առաջատար մամուլի կողմից: 1965 թ. ապրիլի 23-27-ին «Le Figaro»-ն, «Le Monde»-ը, «La Croix»-ը, «L'Aurore»-ն, «L'Humanité»-ն անդրադառնում են 1915 թ. դեպքերին՝ դատապարտելով հայերի կոտորածները¹: Ավելին՝ ապրիլի 24-25-ին «Le Figaro» թերթում Ժորժ Դյուբուայի հրատարակած հոդվածում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված կոտորածները որակվում են որպես «Հիսուն տարի առաջ՝ 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»²: Հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին³ էլ ապրիլի 23-

¹ **Հայաստանի ազգային արխիվ** (այսուհետ՝ **ՀԱԱ**), ֆ. 57 (Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 5, գ. 231 (Փաստաթղթեր Հայկական հարցի մասին), թթ. 33-37:

² Նույն տեղում, թ. 33:

³ **Ֆրեդերիկ Արման Ֆեյդի** (1908-1991 թթ.) - ֆրանսիացի հայագետ, Սուրբ Ղազարի ճեմարանի անդամ (1937 թ.), բանասիրական գիտությունների դոկտոր (1973 թ.), Արևելյան լեզուների ու քաղաքակրթությունների ինստիտուտի (նախկին Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոց) հայագիտության ամբիոնի վարիչ (1949-77 թթ.):

ին «Le Monde» թերթում տպագրած հոդվածում դատապարտելով Հայոց ցեղասպանությունը՝ գրում էր, որ հայերը հակառակ իրենց փոքրաթիվ լինելուն՝ ամենուրեք նպաստում են համաշխարհային քաղաքակրթության գործին, և միջազգային հանրությունը պարտավոր է բավարարել հայերի արդարացի պահանջը (խոսքը վերաբերում էր Հայոց ցեղասպանության դատապարտմանը - Ք.Մ.)⁴: Արձանագրենք, որ 1965 թ. Հայոց ցեղասպանության շուրջ հայտարարությունները սահմանափակվեցին միայն մամուլի հրապարակումներով, որի միջոցով ֆրանսիացի հասարակությանը հիշեցնում էին 1915 թ. հայերի ողբերգության մասին:

Բացի այդ, ֆրանսահայերի 50-րդ տարելիցի կազմակերպած միջոցառումները և ֆրանսիական մամուլում տեղ գտած հրապարակումները չեն վրիպում թուրքական թերթերի ուշադրությունից: Ավելին՝ այդ ժամանակահատվածում ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում կրկին լարվածություն էր նկատվում, և 1968 թ. ապրիլին պաշտոնական այցով Թուրքիա ժամանած Ֆրանսիայի նախագահ Շառլ դե Գոլի այցի հիմնական նպատակն էր վերականգնել ջերմ բարեկամական կապերը երկու երկրների միջև⁵: Մինչդեռ այս առաքելությունը սպասված արդյունքը չի գրանցում, և 1970-ական թթ. սկզբին երկկողմ հարաբերություններում կրկին լարվածություն է նկատվում, ինչին առիթ է հանդիսանում 1973 թ. փետրվարի 11-ին Մարսելի Պրադո պողոտայի վրա գտնվող Սուրբ Սահակ և Սուրբ Մաշտոց Թարգմանչաց հայկական տաճարի բակում Մեծ եղեռնի հուշակոթողի⁶ բա-

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57 (Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 5, գ. 231 (Փաստաթղթեր Հայկական հարցի մասին), թ. 34:

⁵ Бородкина 2015, 62.

⁶ Մարսելի Ս. Սահակ և Ս. Մաշտոց Թարգմանչաց հայկական տաճարի բակում կանգնեցված Մեծ եղեռնի հուշակոթողի հեղինակներն են ճարտարապետ Ալեն Բիրյան և քանդակագործ Թորոս Ռասթելեյանը: Ի դեպ, վերջինս նաև Ֆրանսիայի Էքս ան Պրովանս քաղաքի Հայաստան

ցումը: Կոթողի կառուցման գաղափարն ու իրագործումը Ֆրանսահայերի երկարատև ու հետևողական ջանքերի արդյունք էր: Ավելին՝ այս գործում մեծ ներդրում ունեցավ Մարսելի քաղաքապետը՝ Գաստոն Դեֆերը:

Այս հուշարձանի կառուցման աշխատանքները սկսվել էին դեռևս 1970 թ. մայիսի 31-ին, երբ հիմնարկեքի առաջին քարը դրվել էր Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի կողմից⁷: Հուշակոթողի կառուցման գաղափարը սկզբնական շրջանում լուրջ քննարկման թեմա է եղել Մարսելի քաղաքային պաշտոնյաների շրջանում. նրանք պահանջում էին փոխել հուշարձանի վրա նախատեսված արձանագրության տեքստը (երկլեզու՝ հայերեն և ֆրանսերեն), որում գրված էր. «Ի յիշատակ 1915-ի թուրք ղեկավարներու Յեղասպանութեան զոհ 1.500.000 հայերուն, ի փառս Ազատութեան և Ֆրանսայի համար զոհուած դիմադրականներուն և մարտիկներուն»⁸: Պաշտոնական Փարիզը վախենում էր, որ դա կարող է լուրջ խնդիրներ առաջացնել Թուրքիայի հետ:

Ի վերջո ֆրանսահայերը ստանում են ֆրանսիական կառավարության աջակցությունը, ինչը խոսում էր այն մասին, որ հուշարձանի բացումը խափանելու՝ թուրքերի դիվանագիտական ճնշումներն ավարտվել էին անարդյունք: Կոթողի բացման արարողությանը, բացի հայ համայնքի ներկայացուցիչներից ներկա էին նաև Ֆրանսիայի վարչապետի ներկայացուցիչ՝ Երիտասարդության և սպորտի հարցերով պետական քարտուղար, խորհրդարանի հետ կապերի պատասխանատու նախարար Ժոզեֆ Կոմիտին, Մարսելի քաղաքապետ Գ. Դեֆերը, Մարսելի կաթոլիկ եկեղեցու արքեպիսկոպոսը, սենատորներ, տարբեր երկրների դեսպանա-

հրապարակում 1983 թ. կանգնեցված Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հուշակոթողի հեղինակն է:

⁷ «Էջմիածին», օգոստոս, № Ը, 1970, 5:

⁸ «Ազդակ», փետրվարի 14, N 285 (12462), 1973:

տների և այլ համայնքների ներկայացուցիչներ: Ի նպաստ Հայ դատի հնչում են ելույթներ⁹:

Պետական նման աջակցությունը հանգեցնում է նրան, որ Թուրքիայի կառավարությունն ի նշան բողոքի Փարիզից հետ է կանչում իր դեսպանին՝ Հասան Իչըզին¹⁰: Վերջինս ֆրանսիացի լրագրողներին տված հարցազրույցում հայտարարում է. «Չի կարող մնալ մի երկրում, որտեղ վիրավորանք են հասցնում իր պետությանը և որ վերադառնում է Անկարա խորհրդակցելու»¹¹: Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության բողոքի նոտայում ասվում էր, որ Մարսելում կազմեցված հուշարձանի գրությունը նվաստացնում է Թուրքիային¹²: Ավելին՝ Թուրքիայի արտաքին գերատեսչության ղեկավար Հալուկ Բայուկեն Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում ունեցած ելույթում հայտարարում է, որ «խորհրդատվության» նպատակով հետ կանչված դեսպանը երկրում կմնա այնքան ժամանակ, որքան անհրաժեշտ է¹³:

Ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում ստեղծված լարված իրավիճակը լայն քննարկման թեմա էր դարձել ֆրանսիական մամուլում: Փարիզում հրատարակվող «Le Figaro», «Le Monde», «La Croix», Մարսելում տպագրվող «La

⁹ **ՀԱԱ**, Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարության), ց. 1, գ. 519 (Ֆրանսիայի դեսպանատանը կայացած զրույցների գրառումները, 23.02.1973 թ.), թ. 1-2:

¹⁰ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, 57 nci Birleşim, 14.2.1973, Dışişleri Bakanı Halûk Bayülken'in, Marsilya'da ermeniler tarafından dikilen ve üzerinde aleyhimize bazı yazılar bulunan bir anıtın açılış töreni ile ilgili gündem dışı demeci, s. 552, 10.10.2019, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c033/mm_03033057.pdf

¹¹ **ՀԱԱ**, Ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարության), ց. 1, գ. 519 (Ֆրանսիայի դեսպանատանը կայացած զրույցների գրառումները, 23.02.1973 թ.), թ. 2:

¹² **Միսաքեան**, «Հառաջ», փետրվարի 15, N 12 (641), 1973:

¹³ **ՀԱԱ**, Ֆ. 326, ց. 1, գ. 519 (Ֆրանսիայի դեսպանատանը կայացած զրույցների գրառումները, 23.02.1973 թ.), թ. 2:

Marseillaise», «Le Provençal» պարբերականները հանդես էին գալիս ի շահ հայերի՝ իրենց էջերում ներկայացնելով 1915 թ. դեպքերը: Կարելի է եզրակացնել, որ Ֆրանսիական թերթերում հրատարակվող այդպիսի հոդվածները հասարակության մեջ հստակ կարծիք էին ձևավորում: Այդ են, ի դեպ, վկայում ԽՍՀՄ-ի դեսպանատան գրառումները, որտեղ նշվում է, որ Մարսելում ֆրանսիացիները հանդես են գալիս կառուցված հուշարձանի օգտին և կառավարությանը կոչ են անում չնահանջել թուրքական ճնշման ներքո¹⁴: Նույն աղբյուրը միաժամանակ հաղորդում էր, որ Ֆրանսիայի իշխանությունները ճնշում էին գործադրում Մարսելի քաղաքապետի վրա՝ հուշարձանի վրայից վերոհիշյալ մակագրությունը հանելու համար: Ավելին, ըստ այդ տեղեկատվության՝ չի բացառվում, որ ստեղծված իրավիճակը նոր բարդություններ առաջացնի¹⁵, - գրված էր փաստաթղթում:

Ինչ վերաբերում է թուրքական մամուլին, ապա այն նույնպես մեծ աղմուկ է բարձրացնում՝ Ֆրանսիային մեղադրելով հայանպաստ քաղաքականության համար¹⁶: Թուրքիայի խորհրդարանում նույնպես հնչում էին երևույթը դատապարտող հայտարարություններ: Թուրքիայի արտգործնախարարը նշում էր, որ «Մարսելում կանգնեցված հուշարձանն առաջինը չէ, նմանատիպ հուշարձաններ են կանգնեցվել այն բոլոր երկրներում, որտեղ հայերը մեծ համայնքներ ունեն»¹⁷: Հիշատակում է՝ Բիքֆայայի (Լիբանան,

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ **Միսաքեան**, «Հառաջ», փետրվարի 16, N 12 (642), 1973:

¹⁷ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, 57 nci Birleşim, 14.2.1973, Dışişleri Bakanı Halûk Bayülken'in, Marsilya'da ermeniler tarafından dikilen ve üzerinde aleyhimizde bâzı yazılar bulunan bir anıtın açılış töreni ile ilgili gündem dışı demeci, s. 554, 10.10.2019, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c033/mm_03033057.pdf

1970 թ.), Մոնթեբելլոյի (Կալիֆորնիա, ԱՄՆ, 1968 թ.), Սան Պաուլոյի (Բրազիլիա, 1966 թ.), Դեսին Շարպիի (Լիոն, Ֆրանսիա, 1972 թ.) Հայոց ցեղասպանության զոհերին նվիրված կոթողները¹⁸: Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի Ստամբուլի պատգամավոր Հ. Դոլլանն էլ իր ելույթում առաջարկել է երկրի երեսից մաքրել Գալիպոլիի ֆրանսիական գերեզմանոցը և հրաժարվել Ֆրանսիայի հետ ունեցած բարեկամական բոլոր հարաբերություններից¹⁹:

Չնայած Թուրքիայում հնչած հակաֆրանսիական ելույթներին, Ֆրանսիայի քաղաքական շրջանակները շարունակում էին հանդես գալ հայանպաստ հայտարարություններով՝ չթաքցնելով, որ ճանաչում և դատապարտում են Հայոց ցեղասպանությունը, ավելին՝ Մարսելի քաղաքապետն, անտեսելով իր վրա գործադրված ճնշումները, պահպանում է հուշարձանի վրայի մակագրությունը:

Ավելի ուշ՝ 1974 թ. մայիսի 16-ին, Ֆրանսիայի նախագահի թեկնածու Վալերի Ժիսկար դ'Էստենը նախագահական ընտրարշավում Մարսելի հայկական համայնքին հղած նամակում դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը և հայտարարում. «Կը կարծեմ որ ներկայիս, ինչպես անցելին, Ֆրանսա պարտականութիւն ունի գործօն նպաստ մը բերելու աշխատանքի մը, որ սերտօրէն կապուած է իր ասանդութիւններուն: Իր պարտականութիւնը պիտի ըլլայ, ՄԱԿ-էն ներս, թէ այլուր, թիկունք կանգնիլ պատմական ճշմարտութեան և արդարութեան պահպանման»²⁰: Ֆրանսիայի նախագահական ընտրարշավում Հայկական հարցի արձարծումը նոր երևույթ չէր: Դեռևս 1965 թ. Հայոց ցեղասպանության 50-ամյա տարելիցի նախօրյակին Հայկական հարցը Ֆրանսիայում առաջին անգամ բարձրացրին կոմու-

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 555:

²⁰ **Տոնապետեան**, «Արարատ», օգոստոսի 24, N 12598 (210), 1984:

նիստները՝ պահանջելով «Հայոց ցեղասպանությունն անհապաղ ճանաչել և հայերին փոխհատուցում տալ»²¹: Հատկանշական է, որ դա համընկնում էր Ֆրանսիայում անցկացվելիք նախագահական ընտրություններին, որտեղ, ի դեպ, ձախակողմյան՝ սոցիալիստների թեկնածու Ֆրանսուա Միտերանին չհաջողվեց առավելության հասնել Շառլ դը Գոլի նկատմամբ:

1974 թ. Ֆրանսիայում նախագահ է ընտրվում Վ. Ժիսկար դ'Էստենը: Եվ, չնայած մարսելահայերին ուղղված վերը նշված հայտարարությանը՝ իր նախագահության շրջանում Հայոց ցեղասպանության հարցում բավականին զգուշավոր մոտեցում է ցուցաբերում՝ խուսափելով ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների սրացումից:

Մինչդեռ արդեն 1980-ական թթ. Ֆրանսիայի բնակչության մեծ մասը դատապարտում էր Հայոց ցեղասպանության փաստը, ավելին՝ Ֆրանսիայի քաղաքական գործիչները բավականին հաճախ են սկսում բարձրացնել Հայոց ցեղասպանության դատապարտման հարցը: Հարկ է նշել, որ Թուրքիայում 1980 թ. իրականացված ռազմական հեղաշրջումից հետո հարաբերությունների վատթարացում է նկատվում ԵՏՀ հետ, ժամանակավորապես սահմանափակվում են Թուրքիայի քաղաքացիների մուտքը Համագործակցության երկրներ: Չի բացառվում, որ դա ևս առիթ է դառնում Ֆրանսիայում հայանպաստ հայտարարությունների շրջանառության և դիրքորոշումների արտահայտման համար:

Հայոց ցեղասպանության հարցի հայտնվելը պաշտոնական Փարիզի օրակարգում նոր երևույթ չէր, սակայն 1980-ականներին այն թևակոխեց նոր փուլ, և, ի տարբե-

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 379 (Ֆրանսիայի ԽՍՀՄ դեսպանության առաջին քարտուղարի, Լ. Մանասերյանի և ՀՀԴ կուսակցության առաջնորդ Հրանտ Սամուելյանի միջև կայացած զրույցի գրառումները «կուսակցության գործունեության մասին», 25.08.1965), թ. 3:

րություն 1970-ականների, այս տասնամյակում բավականին ակտիվ մասնակցություն ունեցան երկրի բարձրաստիճան այրերը, որոնք իրենց պարտքն էին համարում 1915 թ. Ցեղասպանության խնդրին տալ արդարացի լուծում: Վերջիններիս այս գործունեությունը դատապարտվում էր Թուրքիայի իշխանությունների կողմից, ավելին՝ թուրքական մամուլը բացահայտ հակաֆրանսիական քարոզչություն էր իրականացնում:

Հիշատակենք նաև, որ 1980 թ. ապրիլի 24-ին Հայոց ցեղասպանության 65-րդ տարելիցի կապակցությամբ Լիոն քաղաքում կազմակերպվում է ցույց, որին մասնակցում էր երեք հազար մարդ, այդ թվում՝ Ռոնայի դեպարտամենտից խորհրդարանի պատգամավոր Շառլ Էռնյուն, Վիլյորբանի քաղաքագլուխ Ժան Պոպերեն, Ռոնի պատգամավոր Միշել Նուարը: Նրանցից ձևավորված պատվիրակությունը Լիոնում Թուրքիայի հյուպատոս Օքան Ժեզերի կողմից ընդունելության չի արժանանում, թեպետ կար պայմանավորվածություն: Ավելին՝ թուրք դիվանագետը կազմակերպում է հակահայկական ցույց, որտեղ տարածվում են Շ. Էռնյունի, Ժ. Պոպերենի, Մ. Նուարին վարկաբեկող թուուցիկներ²²: Վերջիններս էլ հասնում են նրան, որ հունիսի 2-ին նախագահ Վ. Ժ. դ'Էստենը և արտաքին գործերի նախարար Ֆ. Պոնսեն թուրք հյուպատոսին վտարում են երկրից²³:

1981 թ. Ֆրանսիայի նախագահական ընտրություններում հաղթանակած Ֆ. Միտերանը մինչ այդ, քարոզարշավի ընթացքում, Մարսելի «Ապրիլի 24-ի» Մեծ եղեռնի հուշակոթողի մոտ հայտարարել էր. «Մենք՝ ընկերավարներս (խոսքը սոցալիստների մասին է - Բ.Մ.) պետք է պահանջենք, որպեսզի Ֆրանսիան ճանջնայ 1915-ի հայերի ցեղասպանութիւնը եւ հանդէս գանք Հայկական հարցի արդարացի լուծման հա-

²² **Տոնապետեան**, «Արարատ», օգոստոսի 24, N 12598 (210), 1984:

²³ **Նույն տեղում**:

մար»²⁴: Եվ չնայած այն փաստին, որ նախագահը իր նախորդների նման հետագայում խուսափում էր բարձրաձայնել այս հարցը, սակայն նրա կառավարման տարիներին Ֆրանսիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ավելի հաճախ են սկսում խոսել Հայոց ցեղասպանության մասին: Բացի այդ, 1980-ական թվականներին Ֆրանսիայում ակտիվ գործունեություն էր ծավալել «Ֆրանս-հայկական համերաշխություն» («Solidarité franco-armeniennne») կազմակերպությունը, որը ստեղծվել էր 1976 թ. Փարիզում, և վերջինիս շարքերում էին 200-ից ավելի ֆրանսիացի անվանի գործիչներ:

Թուրքական մամուլն իր հերթին սկսում է հակահայկական և հակաֆրանսիական քարոզչություն: 1980 թ. օգոստոսի 10-ին «Hürriyet» թերթի սյունակագիր Օթթայ Էրիշը գրում էր, որ կառավարությունը համապատասխան քայլեր չի ձեռնարկում իրենց դեմ ուղղված մեղադրանքները հերքելու համար: Նա իշխանություններին մեղադրում է նաև այն հարցում, որ վերջիններս անտարբեր են եղել, և Անկարայի կամ Ստամբուլի հրապարակներից մեկում մինչօրս չեն կանգնեցրել մի հուշարձան, որը կխորհրդանշեր այն վայրագությունները, որ ֆրանսիացիները կատարել են Արևելքում կամ Աֆրիկայում²⁵: Ըստ մամուլի՝ կառավարությունը պարտավոր է վճռական քայլեր կատարել չեզոքացնելու համար արտասահմանյան հրապարակումների ազդեցությունը, որոնք վարկաբեկում են Թուրքիային²⁶: Ավելին՝ այն կարծիքն է գերակշռում, որ կառավարությունը տարիներ ի վեր անհրաժեշտ կարևորություն չի տվել Հայկական հարցին²⁷: Կրկին լայն շրջանառության մեջ է դրվում այն թեզը, որ

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Տոնապետեան, «Արարատ», օգոստոսի 25, N 12599 (211), 1984:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Ավետիքեան, «Ձաթթոնք», սեպտեմբերի 28, N 344 (13022), 1980:

20-րդ դարասկզբին հայ-թուրքական բախումները հրահրել է Արևմուտքը²⁸:

Հայկական հարցի հետ կապված ֆրանս-թուրքական հարաբերություններն էլ ավելի են լարվում 1981 թ., երբ Ֆրանսիայի կառավարության անդամները սկսում են նախագահ Ֆ. Միտերանին հիշեցնել նախագահական քարոզարշավի ընթացքում հայերին տված նրա խոստումները: 1981 թ. սեպտեմբերի 18-ին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Կլոդ Շեյսոնը «Le Figaro» թերթին տված հարցազրույցում ավստոսանք է հայտնում, որ Անկարայի կառավարությունը շարունակում է ժխտել Հայոց ցեղասպանության իրողությունը և միաժամանակ հայտարարում «թե ներկայիս Թուրքիայի կառավարությունը պատասխանատու չէ 60 տարի առաջ հայ ժողովրդի կրած ողբերգության համար»²⁹: Արտաքին գերատեսչության ղեկավարի այս տեսակետը սուր քննադատության է ենթարկվում մի շարք նախարարների, հատկապես հայանպաստ հայտարարությամբ հանդես եկող ներքին գործերի նախարար Գ. Դեֆերի և պաշտպանության նախարար Շ. Էռնյուի կողմից: Գ. Դեֆերը շեշտում էր, որ «Ֆրանսիայի կառավարութունը կը ճանչնայ ցեղասպանութունը, որուն գոհ գնացին հայերը» և վստահեցնում, որ Ֆրանսիան օգնելու է հայերին³⁰: Շ. Էռնյուն էլ հիշեցնում էր ֆրանսահայերին տված Միտերանի խոստումները³¹: Այս երկու գործիչները երբեք չեն թաքցրել հայերի նկատմամբ ունեցած իրենց համակրանքը և Հայոց

²⁸ **Նույն տեղում:**

²⁹ **Տոնապետեան**, «Արարատ», օգոստոսի 25, N 12599 (211), 1984:

³⁰ **Նույն տեղում:**

³¹ "Les Arméniens Ont Encore Un État De Liberté A Conquérir" déclare M. Charles Hernu, «Le Monde», 13 octobre, 1981, 14.10.2019, https://www.lemonde.fr/archives/article/1981/10/13/les-armeniens-ont-encore-un-etat-de-liberte-a-conquerir-declare-m-charles-hernu_2710601_1819218.html

ցեղասպանության ճանաչման հարցում բավականին ակտիվ մասնակցություն են ունեցել:

Գ. Դեֆերի և Շ. Էռնյուի հայտարարությունները մեծ աղմուկ և իրարանցում են առաջացնում թուրքական մամուլում: Եվ, եթե նախկինում իշխանությունները ուշադրության չէին արժանացնում այն հանգամանքը, որ նրանք մասնակցում էին ապրիլի 24-ի միջոցառումներին և հանդես էին գալիս ի պաշտպանություն Հայ դատի, ապա այժմ իրավիճակը փոխվել էր՝ խոսքը գնում էր ուժային նախարարների մասին: 1981 թ. հոկտեմբերին ֆրանս-թուրքական հարաբերություններն այն աստիճան են սրվում, որ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Իլթեր Թյուրքմենը Ֆրանսիայի կառավարությանը բողոք հայտնելու նպատակով իր մոտ է հրավիրում այդ երկրի դեսպանին: Նա Շ. Էռնյուին անվանում է «տգետ» ու «խելագար»³²: Հատկապես թուրքական կողմին զայրացրել էր Շ. Էռնյուի արած այն հայտարարությունը, որ «Գերման վարչապետ մը ծունկի եկավ ներողություն խնդրելու համար հրեաներու դեմ նացիներուն կողմէ գործված ոճիրներու համար. ե՞րբ թուրք մը միևնույնը պիտի ընէ»³³: Ավելին՝ «Hürriyet» թերթն էլ հրապարակում է ֆրասիացի քաղաքական հինգ գործիչների՝ Շառլ Էռնյուի, Գաստեն Դեֆերի, Ժան Պոպերենիի, Ժոզեֆ Ֆրանչեսկի, Լուիս Մերմազի նկարները՝ նրանց անվանելով Թուրքիայի թշնամիներ³⁴:

Ֆրանսիացի գործիչների պաշտպանությամբ հանդես են գալիս «Le Monde», «Le Figaro», «Paris Match» թերթերը:

³² Le Ministre Turc Des Affaires Étrangères Réagit Très Vivement Aux Propos De M. Hernu Sur Les Arméniens, «Le Monde», 15 octobre, 1981, 14.10.2019, https://www.lemonde.fr/archives/article/1981/10/15/le-ministre-turc-des-affaires-etrangeres-reagit-tres-vivement-aux-propos-de-m-hernu-sur-les-armeniens_2710902_1819218.html

³³ **Նույն տեղում:**

³⁴ **Տոնապետեան**, «Արարատ», օգոստոսի 25, N 12599 (211), 1984:

Առաջին երկուսը գրում են, որ վերը նշված ֆրանսիացի գործիչները հավատարիմ են իրենց գաղափարներին և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում հետաքրքրություն դրսևորել սկսել են ավելի վաղ՝ մինչև սոցիալիստական կուսակցության իշխանության գալը³⁵: Ավելին՝ «Le Monde»-ը, խոսելով Հայկական հարցի մասին, շեշտում է, որ Թուրքիան ազգային հերոս է համարում Թալեաթ փաշային, որը ծրագրել և իրականացրել է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը³⁶: «Paris Match»-ն էլ հիշեցնում էր, որ 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր 2 400 000 հայ, մինչդեռ 1920-ական թվականներին երկրում մնացել էր 67 հազար: «Թուրքահայաստանը գործնականում ջնջվել է աշխարհագրական քարտեզի վրայից»³⁷, - ահա թերթի եզրահանգումը: Իսկ Անկարայում Ֆրանսիայի դեսպան Ժ. Ռույոնը թուրք լրագրողներին տված հարցազրույցում հայտարարում է, որ իր երկրի կառավարությունը Թուրքիային բացերաց տեղեկացրել է, որ համաձայն չէ Հայկական հարցում նրա որդեգրած քաղաքականությանն ու հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին «տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձություններին տված գնահատականներին»³⁸:

Այսպիսով՝ Հայոց ցեղասպանության հարցում Ֆրանսիայի դիրքորոշումը հստակ էր, չնայած կառավարությունը չէր շտապում այն օրինականացնել: Նկատենք, որ խնդրո առարկա թեման բարձրացվում էր անմիջականորեն ֆրանսիացի գործիչների կողմից, և շատ հաճախ քաղաքական դաշտում ֆրանսահայերը չէին երևում: Եվ այնպիսի թյուր տպավորություն էր ստեղծվում, որ վերջիններս կապ չունեին տեղի ունեցող զարգացումների հետ, և որ երկրի քաղա-

³⁵ **Տոնապետեան**, «Արարատ», օգոստոսի 24, N 12598 (210), 1984:

³⁶ **Նույն տեղում**:

³⁷ **Կիրակոսյան** 1983, 451:

³⁸ **Տոնապետեան**, «Արարատ», օգոստոսի 25, N 12599 (211), 1984:

քական ուժերն ընդամենը պաշտպանում էին իրենց քաղաքացիների շահերը: Մինչդեռ իրականում ֆրանսահայերի դերը բավականին մեծ էր, և երկրի կառավարությունը, այդ թվում՝ նախագահը հաշվի էին նստում նրանց ցանկությունների հետ: 1984 թ. հունվարի 7-ին՝ Սուրբ ծննդյան կապակցությամբ Վիեն քաղաքի հայկական գաղթօջախ այցելության ժամանակ նախագահ Ֆ. Միտերանը, խոսելով Հայոց ցեղասպանության մասին, հայտարարում է, որ դժվար է 1915 թ. ցեղասպանության հետքերը մաքրել և իրենք իրենց պարտքն են համարում հարցի արդարացի լուծումը³⁹:

Նույն թվականին, Փարիզի շրջակայքում՝ Ալֆորվիլ քաղաքում, Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանի բացումը ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում նոր ճգնաժամի պատճառ է դառնում: Մայիսի 2-ին՝ կառավարության նիստից հետո, պաշտոնական Անկարան բողոքի նոտա է ներկայացնում Ֆրանսիայի կառավարությանը, իսկ մայիսի 3-ին էլ չեղյալ է հայտարարում առևտրի նախարար Էդիտ Կրետսնի Անկարա կատարելիք պաշտոնական այցը⁴⁰: Եվ չնայած պաշտոնական Փարիզը ուղիներ էր փնտրում ֆրանս-թուրքական հարաբերությունները բարելավելու նպատակով, այնուամենայնիվ, շարունակում էր հայտարարել, որ Ֆրանսիան ընդունում է 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի ցեղասպանության իրողությունը⁴¹:

³⁹ **Տոնապետեան**, «Արարատ», օգոստոսի 24, N 12598 (210), 1984:

Ավետիքեան, «Ջարթօնք», օգոստոսի 18, N 261 (14145), 1984: Les Propos De M. Mitterrand Sur Le Génocide Des Arméniens En 1915 Suscitent La Réprobation Officielle D'ankara, «Le Monde», 12 janvier, 1984, 14.10.2019, https://www.lemonde.fr/archives/article/1984/01/12/les-propos-de-m-mitterrand-sur-le-genocide-des-armeniens-en-1915-suscitent-la-reprobation-officielle-d-ankara_3001076_1819218.html

⁴⁰ **Ավետիքեան**, «Ջարթօնք», օգոստոսի 18, N 261 (14145), 1984:

⁴¹ **Նույն տեղում**:

Չկարողանալով կանխել ցեղասպանության նոր հուշարձանի բացումը՝ Անկարան իր բողոքն է հայտնում ոչ միայն Ֆրանսիայի, այլև ԽՍՀՄ-ի կառավարությանը: 1984 թ. մայիսին Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունը Անկարայում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Վլադիմիր Լավրովին իր դժգոհությունն է արտահայտում Վազգեն Ա-ի Փարիզ կատարած այցի կապակցությամբ: Ի պատասխան՝ խորհրդային դիվանագետը հայտնում է, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսն ազատ է իր գործունեության մեջ, և որևէ մեկը իրավունք չունի արգելքներ դնել նրա առջև, հատկապես՝ այցելությունների հարցում⁴²:

Այսպիսով՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության փորձերը՝ Ֆրանսիայում Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ ընթացող գործընթացները, մասնավորապես 1915 թ. զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանների տեղադրումը կասեցնելու ուղղությամբ, դրական արդյունք չեն տալիս: Ավելին՝ 1986 թ. փետրվարի 16-ին Մոնպելիե քաղաքում հանդիսավորությամբ բացվում է ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հերթական հուշարձանը, որի վրա հայերեն ու ֆրանսերեն գրված է. «1,5 միլիոն հայ նահատակներու հիշատակին»⁴³: Հուշակոթողը կազմված է 12 սյունից, որոնց վրա փորագրված են Եղեռնի զոհ նշանավոր հայերի անունները: Թուրքական մամուլն հուշակոթողի կառուցումը որակում է՝ «Ֆրանսիայի հերթական վիրավորանքը»⁴⁴:

Այսպիսով, կարելի է նշել, որ պաշտոնական Անկարայի նման պահվածքը ֆրանսիական կողմի համար ոչ նոր էր, ոչ էլ՝ անսպասելի: Այդ պատճառով հետագայում ևս Ֆրանսիան շարունակում էր հանդես գալ հայանպաստ հայ-

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ «Լրաբեր», մարտի 15, N 23, 1986:

⁴⁴ Նույն տեղում:

տարարություններով, բավականին հստակ պատկերացնելով Թուրքիայի կողմից կիրառվող հիմնական գործիքները: Ավելին՝ 1998 թ. մայիսի 29-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովն ընդունեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին օրինագիծը, 2000 թվականի նոյեմբերի 7-ին նմանատիպ օրենք ընդունեց նաև Ֆրանսիայի Սենատը: Իսկ 2001 թվականի հունվարի 29-ին Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակը ստորագրեց մի օրենք, որով Ֆրանսիան բոլոր մակարդակներով պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների «լարված ձևաչափը» կարելի է ինչ-որ տեղ օրինաչափի համարել այդ ժամանակահատվածում: Բացի այդ, նախագահ Ժակ Շիրակի օրոք սկսված այս գործընթացը որոշակի վայրիվերումներով շարունակվում է մինչ օրս: Դրա վառ վայրությունն է 2019 թ. Ֆրանսիայում ապրիլի 24-ը Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր հռչակելու հետ կապված Անկարայի հերթական դժգոհության հայտնումը:

Մի շարք թուրք և արևմտյան վերլուծաբաններ, անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության հարցում Ֆրանսիայի ղեկավարության քաղաքական որոշմանը, հիմնականում այն դիտարկում էին Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների ենթատեքստում՝ նշելով, որ Անկարայի՝ Եվրամիության մաս կազմելու փորձերը լուրջ տարածայնություններ են առաջացնում եվրոպական տարբեր պետությունների շրջանում, իսկ դրան առաջին հերթին դեմ էր Ֆրանսիան⁴⁵: Վերլուծաբանների մեկ այլ հատված էլ այս հարցում ֆրանսիական պետության դիրքորոշումը պայմանավորում է միայն հզոր հայկական համայնքով⁴⁶:

⁴⁵ **Rettman**, Franco-Turkish Relations Hit New Low on Genocide Bill, 22.12. 2011, Brussels, 10.10.2019, <https://euobserver.com/foreign/114718>

⁴⁶ **Crumley**, French Draft Law On Armenian Genocide Rocks Franco-Turkish Relations, Time, Jan. 24, 2012, 10.10.2019,

Մինչդեռ վերը շարադրածից եզրակացնում ենք, որ Ֆրանսիայի պարագայում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը նախ և առաջ պայմանավորված է այդ պետության ռազմավարական շահերի գործոնով, սակայն այդ գործում ձեռքբերումները հնարավոր է կլինեին անհամեմատ համեստ, եթե չլիներ Սփյուռքի և Հայաստանի Հանրապետության գործադրած ջանքերը այդ ուղղությամբ: Ավելին՝ այս գործում իրենց ուրույն դերն են խաղացել 1960-1980-ական թթ. ֆրանսիական առաջատար մամուլում հրապարակված հոդվածները, որոնք հստակ դիրքորոշում էին ձևավորում հասարակության շրջանում, ինչն էլ հնարավոր է հետագայում նպաստել է Ֆրանսիայում Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչմանը: Բացի այդ, 1970-ական թվականներից մինչօրս Ֆրանսիայի անզիջում դիրքորոշումն այդ հարցում ցույց է տալիս ողջ աշխարհին, որ Թուրքիայի շանտաժի քաղաքականությունը Փարիզի դեպքում չի գործում: Ֆրանսիան չի վախենում ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների վատթարացումից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 57 (Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 5, գ. 231 (Փաստաթղթեր Հայկական հարցի մասին), 48:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 326 (Արտաքին գործերի նախարարության), ց. 1, գ. 519 (Ֆրանսիայի դեսպանատանը կայացած զրույցների գրառումները, 23.02.1973 թ.), 11:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 379 (Ֆրանսիայի ԽՍՀՄ դեսպանության առաջին քարտուղարի, Լ. Մանասերյանի և ՀՀԴ կուսակցության առաջնորդ Հրանտ Սամուելյանի

<http://world.time.com/2012/01/24/french-draft-law-on-armenian-genocide-rocks-franco-turkish-relations/>

միջև կայացած զրույցի գրառումները «կուսակցության գործունեության մասին», 25.08.1965), 25:

Ավետիքեան Հ. 1980, Թուրք դեսպանը մը կը վիրաւորու Փարիզի մէջ, «Ջարթօնք», սեպտեմբերի 28, N 344 (13022):

Ավետիքեան Հ. 1984, Մինչ Անքարան կը պնդէր թէ «Վազգէն Ա չէր կրնար Փարիզ երթալ առանց Խորհրդային Միութեան արտօնութեան» Մոսկուան կը պատասխանէր «Վազգէն կաթողիկոս ազատ է Փարիզ երթալու կամ չերթալու», «Ջարթօնք», օգոստոսի 18, N 261 (14145):

Թուրքիա կը բողոքէ Մոնփելիէի հայկական յուշարձանին դէմ, «Լրաբեր», մարտի 15, N 23, 1986:

Կիրակոսյան Զ. 1983, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առջև, հ. 2, Երևան, 464:

Մարսելի նահատակաց հուշարձանէն դէմ բողոքելու համար Թուրքիա ետ կանչեց Փարիզի իր դեսպանը, «Ազդակ», փետրվարի 14, N 285 (12462), 1973:

Միսաքեան Շ. 1973, Անգարա ետ կը կանչէ Փարիզի իր դեսպանը, «Հառաջ», փետրվարի 15, N 12 (641):

Միսաքեան Շ. 1973, Մարսելի Յուշարձանը. Թուրքերը և ֆրանսական մամուլը, «Հառաջ», փետրվարի 16, N 12 (642):

Պատմական այցելություն, «Էջմիածին», օգոստոս, N Ը, 1970, 5-6:

Տոնապետեան Վ. 1984, Ներկայ Ֆրանսան և Հայ Դատը, «Արարատ», օգոստոսի 24-25, N 12598 (210) - 12599 (211), 1984:

Бородкина Н. 2015, Франция - Турция: роль стереотипов в двусторонних отношениях в начале XXI в., Вестник Вятского государственного университета, № 99(4), 61-65.

Crumley B. French Draft Law On Armenian Genocide Rocks Franco-Turkish Relations, Time, Jan. 24, 2012, 10.10.2019, <http://world.time.com/2012/01/24/french-draft-law-on-armenian-genocide-rocks-franco-turkish-relations/>

Rettman A. Franco-Turkish Relations Hit New Low on Genocide Bill, 22.12. 2011, Brussels, 10.10.2019, <https://euobserver.com/foreign/114718>

Le Ministre Turc Des Affaires Étrangères Réagit Très Vivement Aux Propos De M. Hernu Sur Les Arméniens, «Le Monde», 15 octobre, 1981, 14.10.2019, <https://www.lemonde.fr/archives/article/1981/10/15/le->

[ministre-turc-des-affaires-etrangeres-reagit-tres-vivement-aux-propos-de-m-hernu-sur-les-armeniens_2710902_1819218.html](https://www.lemonde.fr/archives/article/1981/10/13/les-armeniens-ont-encore-un-etat-de-liberte-a-conquerir-declare-m-charles-hernu-2710601_1819218.html)

"Les Arméniens Ont Encore Un État De Liberté A Conquérir" déclare M. Charles Hernu, «Le Monde», 13 octobre, 1981, 14.10.2019, https://www.lemonde.fr/archives/article/1981/10/13/les-armeniens-ont-encore-un-etat-de-liberte-a-conquerir-declare-m-charles-hernu_2710601_1819218.html

Les Propos De M. Mitterrand Sur Le Génocide Des Arméniens En 1915 Suscitent La Réprobation Officielle D'ankara, «Le Monde», 12 janvier, 1984, 14.10.2019, https://www.lemonde.fr/archives/article/1984/01/12/les-propos-de-m-mitterrand-sur-le-genocide-des-armeniens-en-1915-suscitent-la-reprobation-officielle-d-ankara_3001076_1819218.html

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 57 nci Birleşim, 14.2.1973, Dışişleri Bakanı Halûk Bayülken'in, Marsilya'da ermeniler tarafından dikilen ve üzerinde aleyhimizde bâzı yazılar bulunan bir anıtın açılış töreni ile ilgili gündem dışı demeci, 10.10.2019, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c033/mm_03033057.pdf

Քրիստինե Մելքոնյան - պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ
արևելագիտության ինստիտուտ, Թուրքիայի բաժնի վարիչի
պաշտոնակատար, ավագ գիտաշխատող, ԵՊՀ,
Հայաստանի հարակից երկրների ամբիոն,
chmelkonyan@orient.sci.am

THE QUESTION OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE CONTEXT OF THE FRANCE - TURKEY RELATIONS IN 1970-1980s

Keywords: *French-Turkish relations, foreign relations, international organizations, parliament, government, Diaspora, press, European Economic Community, European Union, European family, Armenian Genocide, condemnation, the process of recognition.*

The Armenian Genocide was the first genocide of the 20th century. The Armenian people have been striving for the recognition

and condemnation of the Armenian Genocide for several decades. However, as a result of their activities in 1960-1980s the issue of the Armenian Genocide became a topic of hot discussions for international organizations, parliaments, governments of different states, as well as means of mass media and turned into an issue of international diplomacy starting the process of recognition and condemnation of the Armenian Genocide.

Currently twenty-four nations have passed measures officially recognizing the Armenian Genocide. France, which recognized the Genocide in 2001, experienced negative turns in relations with Turkey. The Turkish ambassador to France was recalled, according to the Turkish Foreign Ministry “for a short time for consultations over the latest developments about the baseless allegations of the Armenian Genocide”. While recalling an ambassador for consultations is an official sign of displeasure that has few immediate, practical repercussions, the Turkish government did not stop at this measure.

However, the policy of blackmail and intimidation carried out by Turkey regarding Paris does not work. Such hysterical behavior of the Turks is not news or surprise. In this regard, perhaps, it is worth emphasizing that over the last decades the relations between France and Turkey have been periodically exacerbated, as a rule, in connection with various statements of the official Paris regarding the Armenian Genocide.

Christine Melkonyan - *PhD, Institute of Oriental Studies
NAS RA, Senior researcher, Head of Department of Turkish Studies,
Yerevan State University, Chair of the History of Armenia's
Neighboring Countries,
chmelkonyan@orient.sci.am*